

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MƏLEYKƏ NİZAMİ QIZI MƏMMƏDOVA

**XALQ OYUN VƏ TAMAŞALARININ TİPOLOGİYASI
(AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLU NÜMUNƏLƏRİ
ƏSASINDA)**

5719.01-Folklorşünaslıq

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2015

Dissertasiya AMEA Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Tahirə Qəşəm qızı Məmməd**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Məhərrəm Paşa oğlu Qasımlı**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Xatirə Bədrəddin qızı Bəşirli
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kafedrası

Müdafiə “ 30 ” 09 2015-cü il, saat “ ” -da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunun nəzdində
fəaliyyət göstərən FD.01.201 Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1001, Bakı şəhəri, 8-ci Kiçik Qala döngəsi, 31,
AMEA Folklor İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında
tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “ ” 2015-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent: **Afaq Xürrəm qızı Ramazanova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir xalqın öz mədəniyyətini, adət-ənənələrini, milli kimliyini öyrənməsi üçün folklor əvəzsiz mənbədir. Müasir dünya mədəniyyətində-ədəbiyyatında, kinoda, rəssamlıqda və s. diqqəti cəlb edən əsas məsələ folklorla qayıdışdır. Antik mifologiyada xalq oyun və tamaşalarının əsas yer tutması ilə əlaqədar olaraq bu qayıdışda teatral ünsürlər də fəaldır. Bunu absurd tamaşalarda daha aydın müşahidə etmək mümkündür.

İnsanlığın ömrü qədər qədim tarixi olan oyun və tamaşalar xalqın dünyagörüşünü, mədəniyyətini təşkil edən müxtəlif mərasimləri, adət-ənənələri, inancları əks etdirən folklor nümunələrindəndir. Xalq oyun və tamaşaları ən qədim dövrlərdən xalqın günlük həyat tərzini, əyləncə dünyasını yansıtmaları baxımından da diqqətçəkicidir. Pisləri cəzalandırmaq, yaxşılara qorumaq və onlara dəstək olmaq, əməyi sevmək, işgüzar-zəhmətkeş, igid-qəhrəman olmaq və bu kimi ali insani duyğuları aşılıyan və folklor janrları içində əhəmiyyətli yer tutan xalq oyun və tamaşalarımız həm uşaqların, həm də böyüklərin təlim-tərbiyəsində, fiziki, zehni və psixoloji inkişafında böyük rol oynayır.

XX və XXI əsrdə sürətlə inkişaf edən texnologiya və qloballaşmanın nəticələri xalq oyun və tamaşalarımıza da təsir göstərmişdir. Qloballaşma ilə bağlı yaranan yeni maraq dairələri və texnologiyanın gətirmiş olduğu yeni əyləncələr, yeni oyunlar, televiziya proqramları əvvəllər çox gündəmdə olan bir çox xalq oyun və tamaşalarımızın unudulmasına, uşaqlar və gənclər tərəfindən artıq bilinməməsinə, oynanılmamasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan xalq oyun və tamaşalarımız qorunması vacib olan mədəni mirasımızdır. Bu mirasın qorunması, təbliği və gələcək nəsillərə ötürülməsi vacib olduğu qədər elmi araşdırılmasının aktuallığı da əhəmiyyət kəsb edir.

Bilavasitə iştirakçısı və tamaşaçısı olduğumuz xalq oyun və tamaşaları fiziki, zehni, psixi, estetik və sosioloji, etno-psixoloji baxımdan çox əhəmiyyətlidir. İstər uşaqların, istərsə də böyüklərin bir araya gəlməsində, maraq dairəsinin genişlənməsində, sosiallaşmasında xalq oyun və tamaşalarının böyük rolu vardır. Həmçinin dünyanın bir çox yerində öz yaşlıları ilə sosial baxımdan münasibət qura bilməyən zehni cəhətdən qüsurlu olan, autizm və bir çox psixi xəstəliklərə düçar olmuş uşaqların, həmçinin böyüklərin də bir çox psixi və fizioloji xəstəliklərinin müalicəsində xalq tamaşa və oyunlarının effektiv təsiri elm dünyasında

isbat olunmaqla bu sahəyə maraq müasir dövrümüzdə öz aktuallığını daha da artırır.

Xalq oyun və tamaşalarının həm ənənəvi funksiyasını, həm də ona müasir dekonstruktiv yanaşmanı nəzərə alaraq bu sahənin araşdırılması tələbatı meydana çıxır. İstər Azərbaycanın, istərsə də Anadolunun ayrı-ayrı bölgələrində hazırkı dövrdə xalq oyun və tamaşaları xalq mərasimlərində, uyğun yığıncaqlarda yenə də yaşamaqdadır. Xalq oyun və tamaşaları adət-ənənə ilə sıx bağlı olduğundan adət-ənənələr yaşadıqca bu tipli oyun və tamaşalar da öz varlığını daim göstərəcəkdir. Adət-ənənə və tamaşaların qarşılıqlı münasibətləri, onların dayanaqlığı məsələsini araşdırmaq baxımından da xalq oyun və tamaşalarının öyrənilməsi aktualdır.

Müəyyən bir tarixdə Azərbaycan işğal altında olmaqla öz mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırılma siyasətinə məruz qalmışdır. Həmçinin Anadolunun özü də müxtəlif dövrlərdə baş verən hadisələrdən, tərkibindəki etnik qrupların siyasi-ideoloji və dini dünyagörüşündən təsirlənmişdir. Həmin müddətdə Anadolu və Azərbaycanda bir çox sahələrdə olduğu kimi, xalq oyun və tamaşaları arasında da qismən ayrılıqlar yaranmışdır. Bundan başqa, informasiya mühitinin dar, ilkin yaradıcılıq məhsulunun yaradıcısı ilə onun gələcək variantlarının yaradıcıları arasında əlaqələrin yox deyəcək qədər az olduğu zamanlarda söylənilən folklor nümunələri mövcud şəraitə uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu baxımdan araşdırma zamanı qarşılaşdığımız oyun və tamaşalarda rast gəldiyimiz fərqliliklər təbii qəbul edilməlidir.

Türk milləti olduğumuzdan, sözsüz ki, bir çox sahələrdə oxşar cəhətlər olduğu kimi, dünyagörüşümüzün, həyat tərzimizin, adət-ənənələrimizin və inanclarımızın öz əksini tapdığı və milli-mədəni mirasımız olan oyun-tamaşalarımızın arasında da eyniliklər çoxdur. Fərqliliklərin və onların səbəblərinin üzə çıxarılması da elmi tədqiqat tələb edir.

Folklorun yazılı ədəbiyyata görə qədimliyini nəzərə alaraq dramatik növün folklor mənşəyinə aydınlıq gətirilməsi baxımından da mövzu olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqat obyektinə Azərbaycan və Anadolu ərazisində yayılmış xalq oyun və tamaşaları aiddir.

Tədqiqatın predmetini isə Azərbaycan və Anadoludakı xalq oyun-tamaşalarının qarşılaşdırılması, müqayisəli təhlili təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində əsas məqsəd Azərbaycan və Anadolu ərazisində yayılmış xalq oyun və tamaşalarının müqayisəli araşdırılmasıdır. Bu müqayisə əsasında hansı bölgədə olan oyun və tamaşaların və yaxud onu təşkil edən üsürlərin başqa bir bölgədə olub-

olmaması, varlığının və yoxluğunun, fəallığının və təsadüfiliyinin səbəblərini aydınlaşdırmaq da dissertasiyanın başlıca vəzifələrindəndir. Həmçinin oyun və tamaşalara aid indiyə qədərki tipoloji təsnifatlar üzərində dəqiqləşdirmə aparmaq da tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələri sırasına daxildir. Bütün bunların təhlili üçün aşağıdakı məsələlərin həlli əsas vəzifə kimi ön plana çəkilmişdir:

- Dissertasiyanın məqsədinə uyğun olaraq qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri xalq oyunları içində əsas yeri tutan uşaq oyunlarının müqayisəli tipologiyasını müəyyənləşdirməkdir.

- Dissertasiyanın qarşısında duran ikinci əsas vəzifə isə mövsüm və mərasimlə bağlı oyun və tamaşaların tipologiyasını açmaqdır.

- Dissertasiyada əsas vəzifələrdən biri də təkərləmələrin oyun və tamaşa kompozisiyasında yerini araşdırmaq və onlara uyğun tipoloji təsnifat aparmaqdır.

- Aparılan tipoloji təsnifatda müqayisəli tipoloji yolla eynilikləri və fərqlilikləri müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın öyrənilmə səviyyəsi. İstər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə folklorşünaslığında ayrı-ayrı mövzular daxilində bu məsələyə toxunulsa da, müqayisəli tipologiya problemi ayrıca monoqrafik tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. İlk dəfə olaraq bu tədqiqatda həmin problem sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Xalq ədəbiyyatının dramatik növünə girən, lirik və epik növün bir çox xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən xalq oyun və tamaşaları hazırda bir çox mərasimlərdə yaşaması ilə aktualdır və bir çox araşdırmaçıların diqqətini çəkmiş, mövzu ilə bağlı istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə folklorşünaslığında müxtəlif kitablar, məqalələr yazılmış, lakin müqayisəli tipoloji tədqiqat işi aparılmamışdır. Bildiyimiz kimi, istər Azərbaycan, istərsə də Anadolu folklor nümunələrinin araşdırılması, toplanıb sistemləşdirilməsi və nəşri məsələləri əsasən XIX əsrdən başlayır. Azərbaycanda 1881-ci ildə Tiflis Qafqaz Tədris İdarəsinin nəşr etdiyi “Qafqaz ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” (SMOMPK) məcmuəsində uşaq nağılları, lətifələr, müxtəlif şeir parçaları ilə yanaşı uşaq oyun və təkərləmələrinə aid nümunələrə də yer verilmişdir. Əlbəttə, tərcümədə verilən bu materiallar ixtisar edilərək orijinallığını, bəzi elementlərinin semantik funksiyasındakı əsas məna çalarlarını itirsə də, məzmunun qorunub saxlanması, həm də toplama və nəşr işində ilk addım olması baxımından əhəmiyyətlidir. 1905-ci ildən sonra yayımlanan “Məktəb”, “Babayi-Əmir”, “Dəbistan”, “Rəhbər” kimi jurnallarda uşaq folkloru nümunələri (tapmaca, uşaq oyunları, acıtma, yanılmac, düzgü və

s.) nəşr edilməyə başlanır. Sözügedən nümunələrin ilk dəfə toplu halda nəşri 1912-ci ildə F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” adlı kitabı ilə gerçəkləşir. Bu kitabda uşaq folkloruna aid təkərləmələr, oyun və tamaşa mətnləri qismən də olsa yer almışdır. Ə.Sultanlının “Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən” (1964), M.Arifin “Seçilmiş əsərləri” (1970), M.Allahverdiyevin “Azərbaycan xalq teatrı tarixi” (1978), T.Fərzəliyev və İ.Abbasovun toplayıb tərtib etdiyi “El çələngi” (1983), E.Aslanovun “El-oba oyunu, xalq tamaşası” (1984), C.Heyətin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1990), P.Əfəndiyevin “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (1992), T.Q.Səlimov-Şağaninin “Oyun və əyləncələr də bir tarixdir” (1993), Azərbaycan folkloru antologiyaları, A.Nəbiyevin “Azərbaycan uşaq folkloru” (2000), iki cildlik “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” (2006), AMEA-nın nəşri olan Azərbaycan ədəbiyyat tarixi I c. (2004), Ə.Ağayev və Y.Səmədovun “Ümumtəhsil məktəblərində xalq oyun ənənələrindən istifadə” (2005), Ə.Qasımovun “Azərbaycan xalq oyunları” (2006), M.Təhmasibin “Seçilmiş əsərləri” I c. (2010), R.Qafarlının “Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası” (2013) kitabları, T.Məmmədovun “Uşaq oyunları haqqında” (1973), R.Hüseynovun “Azərbaycan milli oyun xalq tamaşaları və meydan teatrı mədəniyyəti” (2012), T.Orucovun “Qarabağda xalq oyunları” (2012) məqalələri, Anadoluda isə A.Cəfəroğlunun “Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme II” (1994), “Orta Anadolu Ağızlarından Derlemeler” (1995), M.Andın “Oyun ve Büyü” (1974), E.Artunun “Tekirdağ Folklor Araştırmaları” (1978), “Tekirdağ Folklorundan Örnekler” (1983), “Cemal Ritüeli ve Balkanlardaki Varyantları” (1993), M.Özhanın “Çocuk Oyunlarımız” (1990), “Türkiyede Çocuk Oyunları Kültürü” (1997), “Çocuk Oyun ve Oyuncak Terimleri Sözlüğü” (2005), P.N.Boratavın “Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı” (1992), “Yüz Soruda Türk Folkloru” (2003), N.S.Banarlıının “Türk Edebiyatı Tarihi” (2001), A.Kabaklıının “Türk Edebiyatı” (2004), M.Ö.Oğuz və P.Ersoyun “Türkiyede 2004 Yılında Yaşayan Geleneksel Çocuk Oyunları” (2005) kitabları, M.Andın “Çocuk Oyunlarımızın Kültürümüzde Yeri ve Önemi” (1979), E.Artunun “Tekirdağ Adetlerinden Boncuk Gecesi ve Sedenka”, M.Özhanın “Çocuk Folkloru” (2005) adlı məqalələri, oyun-tamaşalarla bağlı yazılmış bir çox dissertasiyalar və b. tədqiqat mövzumuz üçün əsas nəzəri material kimi istifadə edilsə də, bu çalışmalarda xalq oyun və tamaşalarının müqayisəli tipologiyasının araşdırılması əhatəli tədqiqat səviyyəsinə çatmamışdır.

“Xalq oyun və tamaşalarının tipologiyası (Azərbaycan və Anadolu nümunələri əsasında)” mövzusu sistemli şəkildə nə Azərbaycanda, nə də

Türkiyədə araşdırılmışdır. Türkiyədə mövzumuzun bir qismi ilə bağlı, yeni uşaq oyunları ilə əlaqədar olaraq üç qarşılaşdırma və bir toplama xarakterli çalışma mövcuddur. Əsas etibarilə bu çalışmalar da toplama mahiyyətlidir. Sözügedən çalışmalardan M.Özhan və M.Muradoğlunun müəllifi olduğu “Türk Cumhuriyetlerinde Çocuk Oyunları” (1997) adlı əsərdə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Türkiyə, KKTC-də olan uşaq oyunlarından nümunələr verilmişdir. Digər çalışmalar isə M.Özhanın “Türk Cumhuriyetlerinde Oynanan Çocuk Oyunları ve Tekerlemelerinin Türkiyedekilerle Karşılaştırılması” (1995), Y.Həbibov və İ.Sözenin “Anadolu və Azerbaycan Türklerinin Çocuk Oyunlarının Karşılaştırılması” (2005) adlı məqalələridir. Sözügedən çalışmaları əsas örnək olaraq yazılan və daha çox toplama işi mahiyyətində olan bir digər çalışma isə D.B.Çelebinin “Türkiye ve Azerbaycandaki Çocuk Oyunları ve Oyuncaklarının Karşılaştırılmalı İncelenmesi” (2007) magistr işidir.

Azərbaycanda Y.Məlikovanın Türkiyə türkcəsi ilə nəşr olunan “Azerbaycan ve Türk Halk Temaşalarının Metin Kıyaslaması” (2007) adlı kitabında hər iki bölgəyə aid xalq oyun və tamaşa mətnlərinə yer verilsə də, kitabın adına uyğun olaraq bu mətnlərin müqayisəsi məsələsi öz əksini tapmamışdır. Göründüyü kimi, adlarını çəkdiyimiz bir çox kitab, məqalə, çalışmalar tam olaraq mövzunu əhatə etmədiyi kimi, toplama xarakterli olub məlumatlandırıcı özəlliyə malikdir. Hazırkı dissertasiyada araşdırma zamanı təsnifatın tamlığı məqsədilə çap olunan toplama materialları ilə kifayətlənilməyib, yeni məlumat və mətnlər də toplanılaraq tədqiqat prosesində istifadə olunmuşdur.

Dissertasiya yuxarıda göstərilən problemlərin sistemli şəkildə araşdırılması, aparılan elmi təsnifatlar və müqayisəli təhlillər baxımından həm Azərbaycanda, həm də Anadoluda ilk olması ilə mövzusunun öyrənilməsinin vacibliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını folklorşünaslığa dair elmi-nəzəri fikirlər təşkil edir. Tədqiqatda tipoloji-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və struktur-semantik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yenilikləri. Tədqiqatın elmi yeniliklərini şərtləndirən başlıca amil Azərbaycan və Anadolu nümunələri əsasında xalq oyun və tamaşalarının tipologiyası mövzusunun müasir elmi-nəzəri aspektdən sistemli şəkildə ilk dəfə öyrənilməsindən ibarətdir. Bunun nəticəsində tədqiqat işində bir çox yeniliklər əldə edilmişdir:

-Oyun və tamaşalar mövzularına, oynanılma yeri və zamanına görə təsnif edilərək indiyə qədər başqa araşdırmalarda rast gəlmədiyimiz təsnifatla Azərbaycan və Anadolu nümunələri əsasında qruplaşdırılmışdır.

- Folklorşünaslıqda oyun və tamaşanın sərhədi tam olaraq ayrılmamış, ilk dəfə olaraq bu araşdırmada oyun və tamaşa ayrımı dəqiqliklə göstərilmişdir.

- Uşaq oyunları adət-ənənələrlə bağlı, günlük əyləncələr, arxaik məzmunlu, dinin təsirilə yaranan, sosial-siyasi tarixin məhsulu olan, uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar olaraq təsnif edilmişdir. Həmçinin, ilk dəfə olaraq bu çalışmada dinin təsirilə yaranan uşaq oyunları verilmişdir.

- “Bənövşə” və “Kəpənək” uşaq oyunlarının Azərbaycan və Anadolu variantlarının geniş şəkildə genetik-semantik təhlili verilmişdir.

- İlk dəfə olaraq heç bir antologiya və kitabda yer almayan şəxsi arxivimizə aid uşaq oyunları, xüsusilə bitkilərlə oynanılan oyunlar bu tədqiqatda təqdim olunaraq araşdırılmışdır.

- Toy mərasimi oyunları müxtəlif toy mərasimlərilə (elçilik, nişan, xına gecəsi, toy, duvaqqapma) bağlı olaraq təsnif edilmişdir.

- Mövsümi oyunlar yeni başlıqlar altında (məhsul bayramı, bayram iməcilik, yaz-yay, payız-qış oyunları) təsnif edilmişdir.

- Oyun-tamaşa kompozisiyasında təkərləmələr Azərbaycanda ilk dəfə, Anadoludakı təsnifatlardan isə daha geniş, fərqli və təfəssilatlı şəkildə iki əsas, bir neçə alt başlıq halında iki bölgəyə xas bənzər nümunələr əsasında verilmişdir. Eyni zamanda, təkərləmələrdən oyun-tamaşa kompozisiya elementi kimi bəhs edilmişdir. Həmçinin, mövzu baxımından zənginliyi nəzərə alınaraq, təkərləmələr “Uşaq oyun təkərləmələrində rənglər”, “Təkərləmələrdə dağ obrazı” başlıqları altında tədqiq edilmişdir.

- Xıdır, Novruz, Ramazan, Qurban bayramları geniş və təfəssilatlı şəkildə incələnərək sözügedən bayramlarda icra edilən oyun və tamaşaların təhlili və müqayisəsi verilmişdir. Həmçinin Azərbaycan və Anadoluda Ramazan və Qurban bayramı oyunları da bu dissertasiyada təsnifatlandırılmışdır.

- Azərbaycan və Şərqi Anadoluda göstərilən şəbihlər haqqında məlumat verilmiş, şəbihlə yuğ və misteriya qarşılıqlı şəkildə müqayisə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri əhəmiyyəti ilk növbədə onun nəzəri nəticələrindən folklorşünaslıqda Azərbaycan və Anadolu xalq oyun-tamaşaları istiqamətində aparılacaq tədqiqatlarda və gələcəkdə hazırlanacaq folklor külliyyatlarında istifadə imkanları yaradır. Eyni zamanda, digər türk xalqlarının da folklor

araşdırmaları üçün bu dissertasiyada sistemləşdirilib üzə çıxarılan dominant cəhətlər, yanaşma tərzı nəzəri baza rolu oynaya bilər. İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdır ki, tədqıqatdan ali məktəblərin filologiya fakültələrinə xalq oyun və tamaşalarının tədrisi zamanı dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Bundan başqa, mərasimlərdə, uşaq tədbirlərində həmin tamaşalar hazırlanarkən quruluşçu rejissorlar üçün elmi yanaşmaya yardım edə bilər.

Tədqıqatın aprobasiyası. Dissertasiya AMEA Folklor İnstitutunun “Türk xalqları folkloru” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın nəticələri respublika və respublikadan kənar nüfuzlu elmi məcmuələrdə çap edilmişdir. Tədqıqat işinə aid respublika və beynəlxalq konfranslarda edilən məruzələr maraqla qarşılınmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdır.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Xalq oyun və tamaşalarının tipologiyası (Azərbaycan və Anadolu nümunələri əsasında)” mövzulu dissertasiyada verilən oyun və tamaşalar antologiyalar, kitablar, dövrü nəşrlər, məqalələr, dissertasiyalar, toplama və simpozium materiallarından ibarət qaynaqların, şəxsi toplama materiallarının incələnməsi yolu ilə gerçəkləşdirilmişdir. Dissertasiya “Giriş”, “Uşaq oyunlarının tipologiyası”, “Mövsüm və mərasimlə bağlı oyun və tamaşaların tipologiyası”, “Təkərləmələrin oyun və tamaşa kompozisiyasında yeri; tipoloji təsnifatı” olmaqla üç fəsil, “Nəticə” və “Ədəbiyyat siyahısı”ndan ibarətdır.

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, dissertasiyanın obyektı və predmeti, tədqıqatın məqsəd və vəzifələri, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, araşdırmanın elmi yenilikləri, nəzəri-metodoloji əsasları, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti izah olunmuş və işin aprobasiyası öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın **“Uşaq oyunlarının tipologiyası”** adlanan I fəsilində göstərilir ki, uşaqların fiziki, psixi, sosioloji və estetik baxımdan sağlam inkişafı, sosiallaşması, həyata hazırlanmasında oyun əvəzəlməz əyləncə vasitəsidir. Müasir dövrdə inkişaf edən texnologiya və qloballaşma ilə bağlı yaranan yeni maraqlar, yeni əyləncələr, kompüter və telefon oyunları, animasiyalı çizgi filmləri əvvəllər çox gündəmdə olan uşaq oyunlarımızın unudulmasına, uşaqlar tərəfindən oynanılmamasına gətirib çıxarmışdır. Bu baxımdan uşaq oyunlarımız qorunması vacib olan milli mədəni mirasımızdır. Bütün bunları nəzərə alaraq dissertasiyada mümkün qədər çox oyun faktlarına müraciət olunmağa çalışılmış, müxtəlif antologiya və almanaxlarda dərc olunan materiallarla kifayətlənməyərək

toplama materialları da tədqiqata cəlb olunmuş və uşaq oyunları altı yarımbaşlıq altında təsnifatlandırılmış, Azərbaycan və Anadolu da uyğun variantlar qarşılaşdırılaraq əsas xüsusiyyətləri göstərilmək şərti ilə sistemli halda müqayisə edilmişdir.

Birinci fəslin **“Adət-ənənələrlə bağlı oyunlar”** adlanan birinci yarım fəslində göstərilir ki, ailə-məişət məsələləri ilə bağlı məişət mərasimindəki adət-ənənələrimiz uşaq oyunlarında öz əksini tapmışdır. Məişət mərasimlərindən biri olan toy adət-ənənələrimizlə bağlı uşaq oyunlarına Azərbaycanda “Qara qazan”, “Qız qaçırtdı”, “Biz Şuranın qızını istərik”, Anadolu da isə “Alaydan-Bulaydan”, “İnci boncuk”, “Avul” və “Diyojen” oyunlarını misal göstərə bilərik. Bu oyunlar toy mərasimilə əlaqəli adət-ənənələrin izlərini özündə əks etdirir. Belə ki, oyunda uşaqlar böyüklərin toy adətlərini qavradıqları qədər icra edirlər. Həmçinin bu yarım fəsilə hər iki bölgəyə aid müxtəlif adətlərlə bağlı “Fatmanənə uç”, “Evcik-Evcik”, “Qonşu-Qonşu”, “Həkim-Həkim”, “Gəlin gətirmək”, “Tfu, nə pisdi”// “Çömlek kapmaca” (“Qazan ələ keçirmə”) və b. oyunlar da müqayisə edilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslinin **“Günlük əyləncələr”** adlanan ikinci yarım fəslində Azərbaycan və Anadolu da olan bənzər oyunlardan günlük əyləncəyə daxil olan qəpiklə oynanılan oyunlardan “Qəpik”//“Metelik”, kağız-qələmlə oynanılan oyunlardan “Morskoy boy” (“Dəniz döyüşü”)//“Amiral batdı”, “Kim kiminlə harda nə edir?”//“Kim kimlə nerde ne yapıyor?”, aşıq oyunlarından “Cız”, “Aşıq-Qala”, “Aşıq-Aşıq”, “Sultan”, “Xan-Gizir” “Çizgili aşıq”, “İkicik”, “Hüllüoğlu”, “Mərəli”, “Ütməli”, “Aşığım nə adam”, “Atdırmac”, “Qatmalı”, “Paralı”, “Çaxma”, “Yummaq-Açmaq”, “Padişah-Vəzir”, dilsiz-səssiz oyunlara “Lal-dinməz”, “Hop tutdu”, “Samut”, “Heykəl”, “Tıp”, çaxdırma tipli təqlidi oyunlardan “Zübbə-Zübbə”, “Dəvə-Cüca”, “Şəngələ”, “Samut”, “Mırt-Mırt”, “Buynuz-Buynuz”, “Quş uçdu”, “Qara dinməz”, “Kim vurdu”, “Arı zınq”, “Cız”, “Keçili-Keçili”, “Aşura bişirmə”, “Quru-Yaş”, “Kara-Dəniz”, “Say saymaq”, “Bom”, “Bəli-Xeyr”//“Evet-Hayır”, gizlətmə, gizlənmə tipli oyunlardan “Gizlənpaç”//“Saklanbaç”, “Üzük-Üzük”//“Yüzük saklambaç”, “Corabaltı”, “Fincan-Fincan”, “Düymə-Düymə”, “Corab gizlətmə”, gözbağlıca oyunlarından “Gözbağlıca”, “Körəbə”, daş oyunlarından “Beşdaş”, “Mərə köçdü”, “Göçün”, “Ondaş”, “Qanlı qaya”, “Qılçıq qalası”, “Ləpik-Qoza”, “Qoz-Qoz”, “Mərə”, “Xan-Vəzir”, “Bilye”, digər günlük əyləncəli oyunlardan “Ay xala, bir çörək ver”// “Hala, hala sacı ver”, “Qələndər, ay qələndər” (“Yengələ ha yengələ”), “Bir quşum var bu boyda”//“Quşum-quşum bu boyda”, “Oyun-Tapmaca”, “Qız tərifləmə”//“Dan-dan dana”, “Dovşan”, “Dilərənin anası”, “Stula oturma”//“Müzikli sandalye”, günlük əyləncə məqsədilə oynanılan ələ keçirmə-götürmə oyunlarından “Dəsmal-Dəsmal”//“Mendil kapmaca”, “Bayraq”, “Kapakç”, heyvan obrazlarının canlandırıldığı oyunlardan “Qurd baba”, “Ana məni qurda vermə”, “Koyun kapmaca”, “Ebe beni kurda

vermə”, “Qazlar-Qazlar”, “Cücələrim”, “Annem beni kaptırmaz” (“Anam məni əldən verməz”), “Atbaşı”, bitkilərlə oynanılan oyunlardan “Traktor”, “Qar yağdı”, “Atış”, “Qol”, “Fal”, “Zəng”, “Üfürmə”, “Seviyor-Sevmiyor”, “Pıtırak” və b. oyunların hər iki bölgəyə xas uyğun variantları müqayisə edilərək təsnifatı aparılmışdır. Həmçinin adları sadalanan oxşar oyunların bənzər və fərqli cəhətləri göstərilməklə bərabər bu oyunların bənzər variantları ilə yanaşı, bir-birinə yaxın növləri də göstərilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslinin **“Arxaik məzmunlu oyunlar”** adlanan üçüncü yarım fəslində arxaikləşmiş, köhnəlmiş və hazırda uşaqlar tərəfindən oynanılmayan oyunlar verilmişdir. Vaxtilə əsasən oğlan uşaqlarının oynadığı, psixoloji inam və fiziki güc, qüvvət tələb edən, uşaqların savaşa, çətin şəraitə hazırlanmasında olduqca böyük rol oynayan bu oyunlar türk millətinin həyat təzi, dünyagörüşü, adət-ənənələrlə bilavasitə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, türk cəmiyyətində bir kişinin igid, mərd, cəsur və güclü olması istənilirdi üçün uşaqlıqdan etibarən təlim-tərbiyəsi həmin istiqamətdə aparılır ki, bu məziyyətin oyunlarla da gerçəkləşdirildiyinin şahidi olur. Oğlanlar və kişilər tərəfindən oynanılan bu cür oyunlara “Qurşaq tutmaq”, “Zorxanaçılıq”, “Hərbə-Zorba”, “A Huy-Huyu”, “Bıçaq-Bıçaq”, “Dəli qazan”, “Çıkrıncak”, “Tahtaravalli”, “Egir”/“Güdü” kimi oyunları nümunə göstərə bilərik.

Dissertasiyanın I fəslinin **“Sosial-siyasi tarixin məhsulu olan oyunlar”** adlanan dördüncü yarım fəslində sosial-siyasi tarixin özü ilə gətirdiyi, müharibə və savaş səhnələrinin, qala döyüşlərinin izlərinin qorunub saxlandığı oyunlardan “Müharibə”, “Kıx”, “Atış”, “Dirədöymə”, “Turna vurdu”// “Cızıq turnası”, “Qayış-Qayış”, “Çizik”, “Kəmər”, “Tabya kapmaca”, “Ateşlik oyunu”, “Bezirgan Başı”, “Şah-Vəzir”, “Qatil kim?” və b. oyunların Azərbaycan və Anadolu variantları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.

Dissertasiyanın I fəslinin **“Dinin təsirlə yaranan oyunlar”** adlanan beşinci yarım fəslində Azərbaycan və Anadoluda Xıdır, Ramazan və Qurban bayramlarında uşaqlar tərəfindən oynanılan, dinin təsirlə yaranmış oyunlardan “Xıdır-Xıdır”, “Canım”, “Kanarya”, “Orucun onbeşi”, “Amin bağırma”, “Tömbelek”, “Yoklama”, “Sele sebet top kandil”, “Helesa”, tamaşalardan isə “Dəyirmançı”, “Dəvə” və başqaları haqqında məlumat verilmişdir. Həmin oyun və tamaşaların ikinci fəsildə bayram oyun-tamaşaları içində təsnifatı aparılaraq, daha geniş şəkildə sistemli-semantik təhlili aparılmışdır.

Dissertasiyanın I fəslinin **“Uşaqların nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar”** adlanan altıncı yarım fəslində daha çox nitq və bədən tərbiyəsi məqsədilə oynanılan oyunlar verilmişdir. Bu oyunlara top, tullanma-hoppanma, qaçma-qovalama, tutma-ələ keçirmə, ağac-dəyənək, söz oyunları və b. daxildir. Bu oyunların bəziləri sırf bədən tərbiyəsi, bəziləri nitq, bir qismi də həm nitq, həm də bədən tərbiyəsi ilə bağlı oyunlardır. Adından da anlaşıldığı kimi, bu oyunlar uşaqlarda nitqi

inkışaf etdirməklə yanaşı, müxtəlif idman hərəkətlərinin icra olunmasıyla, həm bədənə fiziki cəhətdən tərbiyə edir, həm də uşaqların fiziki, psixoloji və sosioloji cəhətdən inkışafını təmin edir.

Uşaqların bədən tərbiyəsi məqsədilə oynadıqları oyunlar içində tullanma-hoppanma tipli oyunlardan “Dom-Dom”, “Klas-Klas”, “Təkayaq”, “Cızıq”, “Sek-Sek”, “Rezinko”, “Çin-Çon”, “Lastik”, “İp”, “Yoldaş səni kim apardı?”, “Seç seçəbildiyini”, ağacla-dəyənəklə oynanılan oyunlardan “Çiling-Ağac”//“Çelik-Çomak”, “Fil Cızı”, “İstanbul çəliyi”, “Adi çəlik”, “Cızıq”, “Quyulu çəlik”, “Çapar”, “Çalo-Çalo”, “Zalaka”, “Şütümə”, “Şappı-Şappı”, “Can dəyənəyi”, “Çivi çaxma”, “Zopa-Zopa”, “Ağac-Ağac”, “Biz”, “Şortağac”, qaçma-qovalama tipli oyunlardan “Siçan-Pişik”//“Fare-Kedi”, “Qovala-Qaç”// “Yakalamacılıq”, “Qaçtı-Tutdu”, ələ keçirmə-götürmə tipli oyunlardan “Dəyirman”, “Papaq”, “Quşlar ağacda”, topla oynanılan oyunlardan “Ortada qaldı”, “Top vurdu”// “Yakar top”, “Papaq atdı”, “Dədə boyu”, “Qaçtı-Tutdu”, “İstop”, “Pata-Kütə”, “Rəngli istop”, “Südlüsümük”, “Yeddidaş”, “Çippolik”, “Çilədə” və b. oyunlar müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Sırf nitqin inkışafı məqsədilə verilən oyunlar içində söz oyunlarından “Əmi-Əmi”, “Uzun urqan”, “Telefon”, “İnsan adı söyləmə”, “Meyvə adı söyləmə”, “Heyvan adı söyləmə”, “Son hərfə görə söz demə”, “Son sözlə başlayan mahnı oxuma”, “Beş barmaq”// “Parmak” və b. nümunə göstərmək olar. Həm bədən tərbiyəsi, həm də nitqin inkışafı məqsədilə oynanılan və müxtəlif variantda təkrəlmələrlə, idman hərəkətlərilə zəngin olan oyunlardan isə Azərbaycan və Anadoluda uşaqlar tərəfindən sevilərək oynanılan “Kəpənək”// “Kelepek” və “Bənövşə”// “Menekşe”, “Göydə nə var?”, “Dəsmal aldı qaç”, “Yağ satarım, bal satarım”, “Hancarı”, “Çıkarda”, “Atlanbac”, “Birdirbir”, “Qalaşma”, “Yatıbhopanma”, “Eşşəyim-Eşşəyim”, “Eşşəkbeli”, “Eşşək belin sındırdı”, “Eşşək belin xırç”, “Sərmanə”, “Gəzil”, “Əzəldir”, “Dəyməzlər”, “Ənzəli”, “Xan Ənzəli”, “Uzun eşşək”, “Kim qoçaqdı”, “Qısa artırma”, “Uzun artırma”, “Qoşa artırma” və b. oyunlar üzərində müqayisəli tədqiqat aparılmışdır. Həmçinin I fəslin altı yarımfəslində müqayisəli şəkildə araşdırılan hər bir oyunun milli-mədəni həyatımızda və genetik yaddaşımızda tutduğu yeri dolğun çatdırmaq məqsədilə nümunə olaraq “Bənövşə” və “Kəpənək” oyunlarının sistemli-semantik təhlili verilmişdir.

Dissertasiyanın II fəslə “Mövsümi oyunlar”, “Bayram oyun və tamaşaları”, “Şəbihlər”, “Toy mərasimlə bağlı oyunlar” kimi dörd yarımfəsilə ibarət olub **“Mövsüm və mərasimlə bağlı oyun və tamaşaların tipologiyası”** adlanır. Demək olar ki, hər yarımfəsilə ayrı-ayrılıqda öz içində müxtəlif başlıqlar altında təsnif edilmişdir. İkinci fəslin birinci yarımfəslində yer alan **“Mövsümi oyunlar”**da göstərilir ki, təbiət qüvvələri qarşısında aciz qalan ibtidai insan üçün təbiət və təbiət hadisələri sirli və möcüzəli idi. Bunun üçün də qədimdən insanlar qarşılaşdığı möcüzələrin sirrini açmağa, təbiət qüvvələrinə və hadisələrinə hakim olmaq

və ya onlardan kömək ummaq, arzu və istəklərini çatdırmaq məqsədilə müxtəlif vasitələrə əl atmışlar. Həmin vasitələr ovsun, ayin, ritual şəklində icra edilərək zamanla ya mərasimlərə çevrilmiş, ya da müxtəlif mərasimlərində özünə yer tapmışdır. Qədimdən insanların etiqadları, təbiət hadisələrinə qarşı münasibətləri, həyat tərzini və əmək fəaliyyətilə əlaqədar düzəldilmiş həmin mərasimlərində mövsüm mərasimlərinin xüsusi yeri vardır. Demək olar ki, xalq oyunlarının kamil ilkin nümunələri ayrı-ayrı mərasimlərlə, xüsusilə də mövsüm mərasimlərilə bağlı olmuşdur. Təsərrüfat, əmək həyatı və təbiətlə bağlı bu oyunlarda xalq daim bolluq arzulamış, fəsilləri vəsf etmiş, onların gəlişini nəğmələrlə, rəqslərlə, oyun və tamaşalarla qarşılımışdır. Müxtəlif inanc və etiqadlarla, həyat tərzini, əmək fəaliyyəti ilə bağlı oyunlar arasında mövsümi oyunlar yağış yağdırmaq, yağışı kəsmək, günəşi çağırmaq, odu közərtmək, küləyi çağırmaq, küləyi kəsmək kimi funksiyaları yerinə yetirmək üçün oynanılmışdır. Bu tip oyunlarda daş kitabələrdə həkk olunmuş və türk xalqlarının bizə gəlib çatmış ən qədim oyunları olan, sonralar milli rəqslərdə, yallılarda, müxtəlif oyun və tamaşalarda özünə yer tapmış rəqs daxili oyunların rəqs elementləri və əski türk inanclarının izləri qorunub saxlanmışdır.

Mövsümi oyunlar əsasən məhsul bayramında, müxtəlif bayram iməcilikləri zamanı və müxtəlif mövsümlərlə - yaz, yay, payız, qışla bağlı oynanıdığı üçün onlar əsasən **“Məhsul bayramı oyunları”** (“Yel baba”, “Küləyi çağırma”, “Küləyi yatırma”, “Toxumsəpmə”, “Cıdır”, “Kəndirbaz”), **“Bayram iməcilik oyunları”** (Naxçıvan, Qax-Zaqatala bölgəsində bayram iməcilikləri zamanı göstərilən oyun və tamaşalar, Anadoluda icra edilən “Ekin kurtarama duası”, “Ölü oyunu”, “Yağmur duası”, “Tezek toplama”, “Ağac budama”, “Çırpı toplama”, “Madımak” və b. tamaşalar), **“Yaz-yay fəsli oyunları”** (“Kosa-Kosa”, “Kosa gəlin”, “Saya”, “Sayacı”, “Qodu-Qodu”, “Çiğdem pilovu”, “Telden telemə”, “Topqalax”, “Dirədöymə”, “Lailah”, “Çömçə xatun”, “Yastan zəmilər”, “Yağış yağdırma”, “Yağ yağışım”, “Yağmur gəlini”, “Kəpçəcik”, “Çömçəli gəlin”, “Süpürgə bəzəmə” oyunları, “Salam Əlik say bəylər”, “Tənbəl qardaş”// “Əkəndə yox, biçəndə yox, yeyəndə orta qardaş”, “Cıdır” və b. tamaşalar), **“Payız-qış fəsli oyunları”** (“Qar topu”, “Ayaq”, “Su iç qurtul”, “Vur nağara çıx qırağa”, “Bel üstə kimin əli?”, “Fındıq”, “Qoz”, “Qalaqurma”, “Yuvalama”, “Aşıq qoz”, “Od közərtmək” oyunları, “Kəvsəc”, “Fərqi tamaşaları”, “Masxara” tamaşaları) kimi dörd başlıq altında təsnif edilmişdir.

II fəslin ikinci yarımfəsli olan **“Bayram oyun və tamaşaları”**nda göstərilir ki, “Bayram” sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mənası “hər hansı bir tarixi və s. hadisə şərafinə; yaxud, kütləvi oyunlar, əyləncələr və s. keçirilən gün, şadlıq günü, təntənə; şadlıq, şənlik, xoşbəxtlik,

səadət”dir¹. “Misallı böyük türkcə sözlük”də isə bayram sözünün kökü tam olaraq bilinməyən əski türkcə “badram”dan gəldiyi və “millət üçün sevinc içində qeyd edilən, dini və milli mənası olan müqəddəs gün”² kimi verilmişdir. “Türk dil qurumu lüğəti”ndə və digər bir çox mənbələrdə mənası “sevinc, nəşə, əyləncə” olan bayram sözü Kaşqarlı Mahmudun “Divanı-lüğətit-türk” adlı əsərində də eyni mənada verilmişdir. Belə ki, Kaşqarlı bayram sözünün əslinin “bədhrəm” olduğunu, lakin Oğuzların onu “bəyrəm” şəklinə çevirdiklərini bildirir³. Bu sözün günümüzdə türk xalqlarında “bayram” şəklində işlədildiyi məlumdur. Qazax türkcəsində “meyram”, qırğız türkcəsində “maryam” olaraq tələffüz edilən həmin söz, başqurt, özbək, tatar, türkmən və uyuğur, Azərbaycan və Anadolu türkləri arasında da “bayram” şəklində işlədilir. Demək olar ki, bütün türk xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan və Anadoluda da bayramlar əsasən milli və dini səciyyə daşıyır. İstər milli, istərsə də dini bayramlarımız və həmin gün icra edilən müxtəlif adət-ənənələr, şənliklər, dini və mifoloji xüsusiyyətlər daşıyan oyun və tamaşalar, söylənən mahnılar, türkülər, təkərləmələr, manilər, deyimlər, ritual davranışlar türk xalqlarının çox zəngin mədəniyyətindən və tarixindən süzülüb gəldiyi kimi, nəsil-dən-nəslə ötürülərək hələ də o dəyərlərin yaşadılmasında böyük rol oynayır. Həmçinin xalq arasında hər birinin bir hekayəsi olan bayram günlərində uşaqların keçirdikləri şənliklər, oynadıqları oyun və tamaşalar onların sosiallaşmasına, qrup davranışlarını mənimsəmələrinə və gələcəkdə cəmiyyətin mədəniyyət və dəyərlərinə sahib çıxmalarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Digər tərəfdən gənc qızlar ilə oğlanların bir araya gəlib görüşməsində, bir-birlərini bəyənib ailə qurmasında, həmçinin böyüklərin sosiallaşmasında, bayramlaşma və yardımlaşmasında bayram adətləri qədər, bayramda oynanılan oyun və göstərilən tamaşalar da böyük rol oynayır.

Bu yarım-fəsil “Xıdır bayramı”, “Novruz bayramı”, “Ramazan və Qurban bayramı” olmaq üzrə üç ana başlıq və çeşidli alt başlıqlar şəklində təsnif və təhlil edilmişdir. Sözügedən ana başlıqlardan olan **“Xıdır**

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c. / Tərtibçilər Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 251

² Ayverdi İ. Misallı Büyük Türkçü Sözlük. 3 ciltte, I c. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı, 2006, s. 308

³ Koca S. Eski Türklerde Bayram ve Festivaller; s.1; Türkiye’de 2011 Yılında Yaşayan Ramazan ve Kurban Geleneksel Kutlamaları, Hazırlayanlar: Öcal Oğuz, Mehmet Kösemek, Nihat Çiçekoğlu, Tuna Yıldız. Gazi Üniversitesi Halkbilimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, s.9

<http://www.akmb.gov.tr/turkce/books/nevruz/salim.koca.htm//>

www.thbmer.gazi.edu.tr

bayramı” özlüyündə “Xıdır bayramının genetik mənşəyi. Xıdır və Fənər bayramının müqayisəsi”, “Xıdır bayramı inanc və adətləri”, “Xıdırla bağlı ziyarətgahlar”, “Xıdır oyun-tamaşaları” kimi alt başlıqlar halında incələnmiş, Xıdır bayramının genetik mənşəyi üzərində duraraq bir çox məqamlara aydınlıq gətirilmiş, çinlilərin məşhur Fənər bayramı ilə müqayisə olunmuşdur. Həmçinin “Xıdır bayramı” ana başlığının altında göstərilmişdir ki, Türk dünyasının böyük bir qisminə adət-ənənə kimi qeyd edilməsinə görə, Xıdır bayramı milli bayram xüsusiyyəti daşsa da, Xıdır peyğəmbərin adı ilə bağlılığı və onun xeyir-duasını almaq məqsədilə təşkil edilməsi baxımından dini bayram xüsusiyyəti daşıyır.

Azərbaycan və Anadolu da “Xıdır-Xıdır”//“Xıdırhaxıdır”// “Xıdırnəbi”, “Körebə”, “Çelik-Çomak”, “Tura bırakmaca”, “Bezirgan başı”, “Canım oyunu” və “Kanarya”, “Birdirbir”, “Atlangıç”, “Gemi”, “Dikme taş”, “Top-sopa”, “Çingircig”, “Çelik”, “Kelebası”, “Deyirmaçı” və b. oyun və tamaşaların icra edildiyi Xıdır, şamanizm, əski türk mədəniyyətində bolluq-bərəkətlə bağlı rituallar, ölümsüzlük axtarışları, İslam mədəniyyəti (Xızır-İlyas motivi) ilə bəslənmiş zəngin dəyərlərimizin yaşadığı şənlik-mərasim bayramıdır. Hətta bu bayramın kökündə qədim inanc və adətlərlə bərabər Balkan mədəniyyətinin, təbiət kultu, animizmin izləri (təbiət canlı bir varlıqdır və insandan başqa digər canlılar da bayram edirlər) də öz əksini tapır. Həm Azərbaycanın, həm də Anadolunun müxtəlif bölgələrində qeyd olunan bu bayramın əsrlərlə nəsilərdən-nəsillərə ötürülərək günümüze qədər qorunub saxlanılmasında və yaşadılmasında türk qövmünün adət-ənənələrə, milli və mənəvi dəyərlərə bağlılığının rolu böyük olmuşdur.

II fəslin **“Bayram oyun və tamaşaları”** adlanan ikinci yarım fəslinin bir başqa ana başlığı olan **“Novruz bayramı”**nda göstərilmişdir ki, Novruz, bütün türk dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda və Anadolu da baharın gəlişi, təbiətin oyanması, yeni ilin qarşılınması münasibətilə müxtəlif şənlik, mərasim, oyun və tamaşalarla qeyd edilən və mövsümi xarakter daşıyan milli bayramdır. Yüz illərdir türk mədəniyyətinə xas xüsusiyyətlərlə türk dünyasında yeni ilin başlanğıcı olaraq qəbul edilən və “yeni il”, “il başı”, “yeni gün” mənalarında olan Novruz, farsca nev (yeni), ruz (gün) sözlərinin birləşməsindən meydana gəlmişdir. Türk və qeyri-türk xalqlarının dastanları, əfsanələri və adət-ənənələri, milli dəyərlərlə qaynayıb qarışan Novruz, müxtəlif hadisələr, tarixi şəxsiyyətlər, din və dini görüşlərlə əlaqələndirilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq dissertasiyada Novruz islamdan əvvəl, sonra və bu gün olmaq üzrə incələnmiş, “Novruz bayramı” isə “Novruz oyunları”, “Novruz bayramı tamaşaları”, “Novruz oyun-tamaşaları və şamanizm”, “Novruz tonqalı və od iyəsi” başlıqları altında dəyərləndirilmişdir.

Müxtəlif bayram hazırlıqlarının və adət-ənənələrin həyata keçirildiyi Novruz bayramında insanlar öz sevinclərini, bayram əhval-i ruhiyyəsini oyunlarla daha da əyləncəli və yadda qalan hala gətirirlər. Bildiyimiz kimi, Novruza hazırlıq ilin axır çərşənbələrindən başladığı üçün Novruz oyunları

da məhz elə həmin vaxtlardan başlayır. Bunu nəzərə alaraq Novruz oyunları dissertasiyada **“İlin axır çərşənbəsi oyunları”** (“Su falı”, “Duman qaç”, “Gün çıx”, “Tonqal üzərindən tullanma”, “Yel baba”, “Yelli baba”, “Saya oyunları”, “Papaq atdı” və ya “Torba atdı”, “Yumurta döyüşdürmə”, “Papaqaltı”, “Yaylıqaltı”, “Hostana”, “Bor-Boru”, “Qaçaq-Qaçaq”, “Ənzəli”, “Molla-Molla”, “Gizlənpaç”, “Dız-Dız”, “Bənövşə”, “Dirədöymə”, “Eşşəkbeli”, “Baca-Baca gəzmək”, “Fal baxmaq”, “Yumurta döyüşdürmək”, “Dolça salama” və b.), **“Novruz ərəfəsi oyunları”** (“Su falı”, “Yumurta falı”, “Ayaqqabı falı”, “Yuxu falı” “Yumurta döyüşü”, “Manili fala baxmaq”, “Dairədə dəsmal gizlətmək”, “Fır-Fıra”, “Oyuq-Oyuq”, “Papaq” və “Qoz-Qoz”, “Dəsmalatdı”, “Papaqatdı”, “Kosa-Kosa”, “Qodu-Qodu”// “Qudu-Qudu”// “Hodu-Hodu”, “Kos-Kosa” və b.), **“Novruz bayramı oyunları”** (“Mərə”, “Bənövşə”, “Yoldaş səni kim apardı”, “Dirədöymə”, “Gizlənpaç”, “Topaldıqaç”, “Motal-Motal”, “Aşıq-Aşıq”, “Qoz-Qoz”, “Kosa-Kosa”, Ordubad və İrəvanda “Yumurta qatırı”, “Xoruz döyüşdürmə”, “Kəl döyüşdürmə”, “Pəhlivanların güləşi”, “Qazan qulpu”, “Kötük” və ya “Yelli baba”, “Dəvə-Dəvə”, “Nünnü”, “Fincan-Fincan”, “Habudu getdi, şabudu gəldi”, “Al bunu”, “Qundaq-Qundaq”, “Keçiqaşma”, “Dəli qazan”, “Bir birlik” və ya “Birdirbir”, “Hamam kızdı”, “Dikmə taş” və s.) şəklində qruplaşdırılaraq təhlil edilmişdir.

“Novruz tamaşaları” başlığı altında Novruzda göstərilən tamaşaların əsasən meydan tamaşası adı altında ümumiləşdirildiyi qeyd olunur. Meydan tamaşası açıq havada, geniş sahədə-meydanda tamaşaçı qarşısında göstərilən tamaşalardır. Bildiyimiz kimi, meydan tamaşalarının ən qədimləri əl-qol, jest və mimik hərəkətlərlə, rəqslərlə göstərilən sözsüz tamaşalar olmuşdur. Sonralar sözlü, nəğməli tamaşalar da meydan tamaşalarına rəng qatmağa başlamışdır. Ulu əcdadlarımızın bizə gəlib çatmış mədəniyyət nümunələri olan və xalq teatrının yaranmasında mühüm mərhələni təşkil edən “Meydan tamaşaları” əsasən axır çərşənbədən başlayaraq Novruz bayramı qurtarana qədər davam edir. Meydan tamaşaları içində əsas yeri “Xanbəzəmə tamaşaları”, “Kos-Kosa”, “Cıdır tamaşaları”, “Zorxana tamaşaları”, “Kəndirbaz tamaşaları”, “Gözbağlıca tamaşaları” və “Fərdi tamaşalar” (“Buğa döyüşdürmə”, “Dəvə döyüşdürmə”, “Qoç döyüşdürmə”, “İt boğuşdurma”, “Xoruz döyüşdürmə”, “Quşbazlıq”, “Yumurta döyüşdürmə”) tutur.

“Novruz oyun-tamaşaları və şamanizm” adlı başlıqda göstərilir ki, Novruzla bağlı ənənələrdə xalq oyun və tamaşaları mühüm yer tutur. Xalqımızın qabaqcıl dünyagörüşü, tarixi keçmişi, yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin qorunub saxlandığı bu oyun və tamaşalarda əski türk inanclarının, şamanizmin izləri də yaşamaqdadır. Şamanizm bəzi şimal, Orta Asiya, İndoneziya, Okeaniya, Amerika, Afrika, Asiyadakı türk, monqol, tunquz xalqlarının tarixində əhəmiyyətli yer tutan, kainatı ən böyük ruhun olduğu göy, insanların yaşadığı yer və pis ruhların yaşadığı yeraltı olaraq üçə ayıran, aləmin yaxşı və pis ruhların təsiri altında

olduğunu və şamanın bu ruhlarla əlaqə yaratdığını qəbul edən inanc sistemi, din formasıdır. Türk şamanizmi Orta Asiya, Qərbi və Şərqi Sibir türk mədəniyyəti başda olmaq üzrə, geniş mənada türk dünyasının yaşayış bugünə qədər yaratdığı türk mədəniyyətinin ana gövdəsini təşkil edir. Belə ki, sonradan türklər islami qəbul etsələr də, şamanizmin izləri onların mədəniyyətini təşkil edən adət-ənənələrində, mərasim və bayramlarında, oyun və tamaşalarında özünü qoruyub saxlamış, günümüzə qədər gəlib çıxmış və hələ də yaşamaqdadır.

Şamanizmin təsiri və bəzi elementlərinin özünü göstərdiyi Azərbaycanda və Anadoluda müxtəlif variantları olan həm oyun, həm də tamaşalardan biri “Kosa-Kosa”dır. Oyun və tamaşanın əsas iştirakçılarından biri olan Kosanın geyimində, qurşağında və boynuna düzdüyü zıncırovunda, başa geydiyi şiş papaqda və s. qam-şaman geyim rəmlərinin əksi görünməkdədir. Həmçinin Kosanın geyim-quşamı Anadolunun Təkirdağ bölgəsindəki bəzi kəndlərdə hələ də bolluq-bərəkət üçün oynanılan və kökü Şamanizmə dayanan “Camal ritualı”nın iştirakçılarından biri olan Çancının (Zıncırovçu) geyimini, zıncırovu da onun taxdığı zıncırovları xatırladır. “Kosa-Kosanın” tamaşa variantlarında rast gəldiyimiz fallik səciyyəli rəqslərdə şamanizmin izləri vardır. Eyni zamanda tamaşada istifadə olunan “dumbul” bizə şamanların “davul”unu (dəfini), dəyənək də şamanların hər zaman əllərində gəzdirdikləri dəyənəyi xatırladır. “Kosa-Kosa” tamaşasının Qazax variantında özünü ölülyə vurub sonra ayağa qalxan Kosaya yuxuda nə görməsilə bağlı sorğu-sual edildiyi zaman cavabında yuxuda ondan soruşulan “sordular əvvəli necə, sonu necə?” sualına “əvvəli qapalı-birdir, sonu göydü, yerdi-ikidi, iki yerdən birinin xeyir, işıq, sevinc, haqq, birinin də şər, qaranlıq, kədər, ömrün hədəf olmasıdır” şəklində verdiyi izahlarında mifologiyada və şamançılıqda kainatın 3 mərtəbəyə bölünməsi (göy, yer, yeraltı) və Kosanın ölərək yuxuya getməsi, şamanların davul çalıb transa keçərək ruhlarla əlaqə saxladığı ayınlərə bənzəyir.

“Novruz tonqalı və od iyəsi” başlığı altında göstərilir ki, tarix boyu türklərin qeyd etdikləri silsilə bayramlarda təbiətin isinib canlanmasında günəşin rəmzi kimi, günahlardan arınma, aydınlıq, pisliklərdən təmizlənmə, təmizləyicilik, bolluq-bərəkət simvolu kimi müqəddəs xarakter daşıyan od kultunun əsas atributlarından biri olduğu görünür. Çünki türklərin həyatında atəş, od həmişə çox əhəmiyyət kəsb etmişdir. Odun hər şeyi təmizlədiyinə, pis ruhları qovduğuna inanılmış, xəstəliklərdən qorunmaq üçün oddan istifadə edilmiş, od həmişə müqəddəs olmuş, odla fala baxarkən oda (od iyəsinə) qurbanlar kəsilmişdir. Qədimdən türklər od və ocağın yiyəsi olduğuna inanmışlar. Əski türk dini-mifoloji düşüncəsindəki gizlin təbiət güclərinə inamı əks etdirən, bəlli təbii obyektləri qoruduqlarına və onların təcəssümü olduqlarına inanılan varlıqların ümumi adı olan iyə//yiyə//əyə xalq inamlarında qoruyucu, hami ruh kimi bilinir. Mifşunaslar yiyə inancını

qədim türk tanrıçılıq görüşləri ilə bağlayaraq, şamanizmlə əlaqəsini sonrakı çağlara aid edirlər.

Novruzda təbiətin oyanması tonqallarla qeyd edilir. Novruzun əsas atributlarından biri olan Novruz tonqalı sadəcə axır çərşənbədə deyil, eyni zamanda oyun və tamaşalarda da mühüm yer tutmuşdur. “Xanbəzəmə” mərasim və tamaşalarında tonqal ətrafında dövrə vurub tonqal üzərindən atılarkən deyilən “ağırlıq-uğurluq” ifadələri, oda müraciətlə söylənen müxtəlif təkərləmələr odla bağlı mülahizələrimizə aydınlıq gətirmək baxımından maraqlı və əhəmiyyətlidir. Bildiyimiz kimi, zərdüştliyə görə od müqəddəs idi və atəşgahlarda ona sitayiş edirdilər, başına dönüb ətrafında fırlanırdılar. Həmçinin Məzdəkizmə görə od Ahura Məzdanın oğluydu və zərdüştlükdə də od müqəddəs sayıldığından onu gün işığından və inancsızların nəfəsindən qoruyar, müqəddəs sayılan oda pis şeylər tökmək olmazdı. Lakin Novruz tonqalında oda ağırlıq, uğurluq, azar-bezar tökmək məsələsi əsasdır. Demək ki, bu mərasimdə oda sitayiş olunan müqəddəs yox, azar-bezarı yandırıb məhv etmək qüdrətinə malik dəyərli bir şey kimi yanaşılır. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Novruz bayramından qabaq axırıncı çərşənbədə və Novruz bayramında göstərilən oyun və tamaşalarda tonqal qalanaraq keçirilən mərasim atəşpərətslikdən çox-çox qədimdir. Çünki od zərdüştlərdə tapınmanın, türklərdə isə təmizlənmənin, arınmanın bir vasitəsidir. Beləliklə, deyə bilərik ki, Novruz tonqal mərasimi daha çox əski türk və şamanizm mərasimlərinə bənzəyir. Düzdür, şamanlar üçün də od müqəddəs idi, lakin onlar tək tanrılı inanca sahib olduqları üçün oda sitayiş etmirdilər, ətraflarında olan bir çox şey kimi odun da qoruyucu, hami ruhu, yəni iyəsi olduğuna inanır, oda pis şeylər atmazdılar, həmçinin odla bağlı mərasimlərində ağızlarına maska taxaraq nəfəslərinin odu kirlətməsinin qarşısını alırdılar. Lakin Novruz tonqal mərasimlərində, xüsusilə də “Xanbəzəmə” tamaşalarından “Mingis xanlığı”nda tonqal qalayıb ətrafında yallı gedilməsi, rəqs edilməsi və Yeddiləvin günü axşam tonqal qalayıb onun ətrafında dövrə vurub odun üstündən atlanaraq “ağırlığım-uğurluğum bu odda yansın”, yaxud “ağırlığım, xəstəliyim, qəm-qüssəm bu odda yansın”, “ağırlığım-uğurluğum, ağrım-acım, azarım-bezarım, tökül bu tonqalın üstünə!” deyilməsi, Anadoluda da gecə damlarda tonqal qalayıb “Atıl batıl Çarşamba, derdim batır Çarşamba” söylənməsi və odun üzərindən 3 dəfə atılmaqla dərd və xəstəliklərdən qurtulacağına inanılması, bolluq və bərəkətin gələcəyi inancıyla tövlələrin bacasından içəri od parçaları atılması, Bolu və ətraflarında, odun üzərindən atlamaq-bədənin ağrıdan, sızıdan qurtulacağı və hər cür pis təsirlərdən qorunacağına inanılması məsələlərində daha çox od iyəsindən xəstəlikləri, azarı-bezarı, ağırlığı aparması, uğurları artırması üçün kömək istəməyə bənzəyir və maddi olaraq oda nəşə pis bir şey atılmır. Ola bilsin ki, zamanla bu istək ifadə olunma baxımından dəyişikliyə uğramışdır. Çünki şamanlar da odun hər

şeyi təmizləyib, xəstəlikləri sağaltdığına və pis ruhları qovduğuna inanaraq onun saflaşdırıcı gücündən istifadə etmişlər.

II fəslin **“Bayram oyun və tamaşaları”** adlanan ikinci yarımfəslinin üçüncü əsas başlığı olan **“Ramazan və Qurban bayramı”** isə “Ramazan və Qurban adət-ənənələri”, “Ramazan oyun-tamaşaları” (“Ramazan ayı boyunca oynanılan oyun-tamaşalar” - Ramazan adətlərilə birgə icra olunan oyunlar, Ramazan adətlərinin oyun şəklində icra olunanları, Ramazan tamaşaları; “Ramazanda müəyyən günlərdə oynanılan oyunlar” - Ramazan qəndil günləri oyunları, Ramazanın 15-də oynanılan oyunlar, Ərəfə günü oyunları, Bayram günü oyunları), “Qurban bayramı oyunları” (“Ərəfə günü oyunları”-Yığnaq oyunları, Köy odası oyunları; “Bayram günü oyunları”), “Ramazan-Qurban oyunları” (Ramazan-Qurban ərəfə günü oyunları, Ramazan-Qurban bayramı günü oyunları) kimi təsnif edilərək nümunələr göstərilmiş, Azərbaycan və Anadoluda oxşar variantları müqayisə olunmuşdur.

İkinci fəslinin üçüncü yarımfəsli olan **“Şəbihlər”**də Azərbaycan və Şərqi Anadoluda keçirilən şəbih tamaşaları və adətləri, sözügedən tamaşalar zamanı söylənən mərsiyə, sinəzən, şaxsey-vaxseylər və s. haqqında məlumat verilmiş, “Şəbih” sözünün mənası üzərində durulmuşdur. Belə ki, Farsca şəbih, ərəbcə şəbeh olan bu sözlər yazılış baxımından oxşar olduğu kimi, hər iki dildə də mənaları “bənzər, bənzəyiş”dir. O cümlədən kökü şibh//şəbihdən gələn eyni anamlı “müşabih” sözüne yaxın olan “müşabid//müşabiz”in hoqqabaz mənası və şəbihlə xalq arasında işlədilən “şəbih eləmək” ifadəsinin yamsılamaq, bənzətmək anlamlarını, həmçinin məhərrəmlikdə göstərilən dini tamaşaların Kərbəla hadisələrinə, düzəldilən müqəvvaların şəhid olanlara bənzədilərək icra edilməsini nəzərə alsaq bu tamaşalara verilən adın-şəbihin bənzəmək, bənzəyiş anlamları ilə tamaşaların uyğunluq təşkil etdiyini söyləyə bilərik.

İkinci fəslinin “Şəbihlər” yarımfəslində şəbihlə yuğ və misteriya qarşılaşdırılaraq oxşar və fərqli cəhətləri vurğulanmış, ayrıca Kazım Qarabəkir paşanın xatirələrindən ibarət olan gündəliyində dəhşətlər içində təsvir etdiyi Məhərrəmlik mərasimi barədə də məlumat verilmişdir.

İstər Azərbaycan, istərsə də Anadolu bölgəsində şəbihlər bənzər adətlər və imamiyyət dünyagörüşü ilə bağlı inanclar çərçivəsində icra edilir. Araşdırmalarımız zamanı görülən və aydınlaşan ən böyük çatışmazlığın bu sahənin yetəri qədər araşdırılmaması, toplanıb sistemləşdirilməməsi və şəbih tamaşaları içində söylənən mərsiyə ilə digər şeir şəkillərinin qarışdırılması kimi problemlər olmuşdur. Tədqiqatda həmin problemlərə də aydınlıq gətirilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin dördüncü yarımfəslini təşkil edən **“Toy mərasimi ilə bağlı oyunlar”**da toy mərasiminin haradan başlayıb harada qurtarması, onu meydana gətirən adət-ənənələr haqqında məlumat verilmişdir. Hər biri ayrı-ayrı mərasim şəklində keçirilən bu toy adətlərinin

hərəsinin özünə xas xüsusiyyətləri və hər bir mərasimdə icra edilən müxtəlif oyun və tamaşalar vardır. Dissertasiyada həmin oyun və tamaşalar icra edildikləri toy mərasimlərinə uyğun şəkildə “Elçilik və nişan mərasimi ilə əlaqədar oyunlar”, “Toy hazırlıqları zamanı oynanılan oyunlar”, “Xına gecəsi oyunları”, “Toy günü oyunları”, “Toydan sonra oynanılan oyunlar” olmaqla üzrə beş başlıq altında qruplaşdırılmış, Azərbaycan və Anadoluda olan nümunələri təsbit edilmişdir. Belə ki, araşdırmalar zamanı, bu oyun və tamaşalardan elçilikdə Anadoluda sadəcə “Sedenka” oyununun oynanıldığı, Azərbaycanda isə hər hansı bir oyun oynanılmadığı məlum olmuşdur. Eyni ilə nişan mərasimində də Azərbaycanda icra edilən oyun və tamaşalara heç bir nümunə verə bilməsək də, Anadolunun Təkirdağ bölgəsində “Axrət ana”, “Oyna Patiş”, “Osmanın Naciyəsi”, “Əhmədım”, “Toppuz”, “Üzük saxlamaca”, “Ana məni eversənə” və b. oyun nümunələrini göstərə bilərik. Lakin “Əhmədım” tamaşası quruluş, mövzu və məzmunca bizə çox doğma olan “O olmasın, bu olsun” əsərində “Soltan bəylə qızı Gülnaz xanımın dueti”ni xatırlatdığı üçün dissertasiyada hər iki tamaşanın bənzər fraqmentləri müqayisəli təhlil edilmişdir: İki gənc qız tərəfindən kişi qılığına girilərək göstərilən “Əhmədım” tamaşası dialoq şəklində Əhmədlə atası arasında sual-cavab formasında baş verir. Tamaşada atası Əhmədə bir çox şeylərin adını sadalayaraq almaq istədiyini, Əhməd isə hər dəfəsində heç nə istəmədiyini bildirir, bu sual-cavab Əhmədə “sənə bir qız alımmı?” sualı və Əhmədin də “istərəm ata, istərəm” deməsi ilə bitir. Tamaşanın bu fraqmenti Üzeyir Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” əsərində Soltan bəylə qızı Gülnaz xanımın duetinə çox bənzəyir. Fərq, sadəcə atanın qızına “qızım sənə yaylıq, corab və b. alım?” sualına Gülnaz xanım “al dədə, qurbanın olum”, ancaq “qızım səni ərə verim?” sualına isə “yox dədə, qurbanın olum” cavabını verməsidir. Görünür, əsərdə yer alan bu duet vaxtıyla Azərbaycanın toy mərasim və şənliklərində eyni ilə Anadoludakı kimi tamaşa şəklində göstərilmiş və zamanla unudulmuşdur.

Toy hazırlıqları zamanı oynanılan oyunlara isə Azərbaycan və Anadoluda “Oğlanbaşı”// “Oğlan gecəsi”, “Qızbaşı”// “Kız gecəsi” oyunlarını, xına gecəsi oyun və tamaşalarına “Hakuşqa”// “Mani atışması” oyunlarını, “Qılıq dəyişdirmə” tamaşalarını, toy günü oynanılan oyunlara “Asma-Kəsmə”, “Bostan-Bostan”, “Üzük-Üzük”, “Bəy oynatma, bəy tərifi”, “Bəyin oğurlanması”, “Şaxgətirmə”, “Qabaq kəsmə”, “Cıdır yarışları”, toydan sonra isə “Duvaqqapma”// “Gelin paçası” oyunlarını göstərmək olar. Toy mərasimlərilə bağlı həmin oyunların qısa da olsa genetik-semantik təhlili verilmiş, hər iki bölgəyə aid bənzər nümunələr qarşılıqlı müqayisə olunmuşdur.

Dissertasiyanın III fəslində “**Təkərləmələrin oyun və tamaşa kompozisiyasında yeri; tipoloji təsnifatı**”ndan ibarət olub, bu fəsildə “təkərləmə”nin mənası geniş şəkildə izah edilərək, təkərləmələrin oyun və tamaşa kompozisiyasında yeri tipoloji təsnifatlarla müəyyənləşdirilmişdir.

Həmçinin təkərləmələrin funksiyaları nümunələr göstərilməklə təsnif edilmişdir.

Lügətlərdə izahı “ağızda diyirlənən, boş-mənasız söz” kimi verilən təkərləmələr “bir dilin xüsusiyyətlərindən olan, xoş, təəccübləndirici, şablon söyləyiş”dir⁴. Təkərləmə əski türkcədə “halqa, yumru bir şeyin eşik tərəfi” mənasında olan “tegre” sözünün indiki şəkli “təkər”dən törədilərək “təkər-lə-mə”, “diyirlənmə” mənasına gəlir. Bildiyimiz kimi, nağıl, hekayə, tapmaca, xalq oyun-tamaşaları, mərasimlər, uşaq oyunları və bu kimi ədəbi janrlar içində və ya müstəqil şəkildə söylənən vəznli, qafiyəli sözlər olan təkərləmələr uşaq oyunlarında əylənmək, gözəl vaxt keçirmək, nitqi inkişaf etdirmək, əbə və qrupa oyunçu seçmək, oyuna çağırmaq və cəlb etmək, rəqib oyunçuları hirsəndirmək və s. üçün söylənir.

Nağıl, hekayə, tapmaca, xalq tamaşası, mərasim və oyun təkərləməsi kimi adlarla bilinən təkərləmələr daha çox uşaq oyunlarında, nağılların baş, orta və sonunda söylənərək, Anadoluda bölgələrə görə, oranlama, tenmə, sayışma, sayışmaca, deyişət, deyişət, döşəmə kimi müxtəlif adlarla ifadə edilir. Həmçinin Anadoluda “Qaragöz” və “Ortaoyun”da işlədilən xoş, təəccübləndirici və güldürücü söyləyiş olan muhavərə, uşaq oyunlarında əbə seçimində söylənən sayışmalar, Azərbaycanda sanama, düzgü, yanılımac, acıtmalar və s. müxtəlif xalq ədəbiyyatı növləri də bəzən təkərləmə kimi işlədilir.

Bu fəsilə uşaqlar və böyüklər tərəfindən icra edilən oyunlarda yer, zaman və mövzusunə görə söylənən təkərləmələr əsasən “**Günlük əyləncə-oyun təkərləmələri**”, “**Mərasim təkərləmələri**” olmaqla iki ana başlıq altında nümunələr göstərilməklə təsnif və izah edilmişdir. Günlük əyləncə-oyun təkərləmələri də üç ara başlıq altında, “**Oyun başı təkərləmələri**” (“Oyunçuları oyuna çağırma təkərləmələri”, “Oyunçu seçimi təkərləmələri”), “**Oyun içi təkərləmələri**” (“Təkrarlanan təkərləmələr”, “Təşviq edici təkərləmələr”, “Acıtma, öcəşmə, dolama tipli təkərləmələr”, “Yanıltmac təkərləmələr”), “**Oyun sonu təkərləmələri**” şəklində qruplaşdırılmışdır. Mərasim təkərləmələri isə “**Yağışı yağdırma mərasimi təkərləmələri**”, “**Günəşi çağırma mərasimi təkərləmələri**”, “**Yeli-küləyi çağırma mərasimi təkərləmələri**”, “**Saya mərasimi təkərləmələri**”, “**Bayram mərasimi təkərləmələri**” (Xıdır, Novruz, Ramazan, Qurban mərasimi təkərləmələri), “**Toy mərasimi təkərləmələri**” adı altında təsnif edilərək Azərbaycan və Anadolu nümunələri qarşılaşdırılmışdır.

Təkərləmələrin tipoloji təsnifatının aparıldığı III fəsilə müqayisəli şəkildə araşdırılan və oyunların əsas hissəsini təşkil edən poetik mətnlər olan təkərləmələrin milli-mədəni və genetik yaddaşımızda tutduğu yeri dolğun çatdırmaq məqsədilə “**Uşaq oyun təkərləmələrində rənglər**”,

⁴ Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. 3 ciltte, III c. İstanbul: Kubbealti Neşriyatı, 2006, s. 3088-3089

“Təkərləmələrdə dağ obrazı” başlıqları altında mövzu baxımından da sistemli-semantik təhlili verilmişdir.

Mövzu və məzmunca, funksiyasına görə hər iki bölgədə oynanılan bənzər oyunlarla bərabər bənzər təkərləmələr də mövcuddur. Təsnifatını apardığımız və müvafiq başlıqlar altında topladığımız təkərləmələr də bir-birlərinə çox bənzərdir.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş başlıca elmi qənaət və mülahizələr ümumiləşdirilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycan və Anadoluda istər keçmiş zamanlarda, istərsə də hazırkı dövrlərdə var olan oyun və tamaşalar, onların bağlı olduğu mərasimlər, inanclar, adət-ənənələr genetik bağlılığa görə bir-birinə çox oxşardır. Həmçinin hər iki bölgə xalqının istər uşaqlarının, istərsə də böyüklərinin oynadıqları oyunların çoxu bənzər olduqları qədər oynama üsulları (oyuna hazırlıq, oyunçu seçimi, cəza vermə, mükafatlandırma və s.) və oyun əsnasında söylənen təkərləmələr də bir-birinə çox bənzərdir.

Azərbaycan və Anadoluda oynanılan oyun və tamaşaların əsasən bənzər və eyni məntiq-məqsəd çevrəsində birləşməsi, oxşarlıqların fərqliliklərdən daha çox olması, həmçinin eyni nümunələrin müxtəlif versiya və variantlarının mövcudluğu bizim genetik kodlarımızdan gələn, türk milləti olaraq eyni düşüncə, eyni dünyagörüşünə sahibliyimizin bir göstəricisidir. Arada olan fərqliliklər isə tarixi, siyasi, coğrafi səbəblərlə əlaqəlidir və ciddi ayrılıqlar yaratmır.

Dissertasiya mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri dərc olunmuşdur:

1. Azərbaycan və Anadolu folklorunda oyun və tamaşalar. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 208 s.

2. “Fatmanənə uç” uşaq oyununun tipoloji xüsusiyyətləri xalq inancları kontekstində // “Axtarışlar”. Elmi toplu, III, AMEA Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Naxçıvan: 2013, s.13-18

3. Xalq oyunlarında təlxək və Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” əsərində Cücə obrazlarının müqayisəli təhlili // “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplu, II, Bakı: Nurlan nəşriyyatı, Folklor İnstitutu, 2013, s.88-94

4. “Bənövşə” uşaq oyununun tipoloji xüsusiyyətləri xalq inancları kontekstində // “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər” (qırx ikinci kitab), Bakı: Elm və təhsil, Folklor İnstitutu, 2013, s.194-204

5. “Kəpənək” uşaq oyununun tipoloji xüsusiyyətləri təsəvvüf və xalq inancları kontekstində // “Axtarışlar”. Elmi toplu, Cild 4, №1, AMEA Naxçıvan bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Naxçıvan: 2014, s.21-31

6. Популярныe анатолийские турецкие народные игры и представления // Народна творчість та етнологія: №1; НАНУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2014, с.68-72

7. Uşaq oyun və tamaşalarının uşaq ədəbiyatında təzahürü problemi // “II Beynəlxalq Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi” adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2012, s. 227-231

8. Çocuk oyun-tekerlemelerinde dağ imgesi // XXV.Uluslararası KIBATEK edebiyat sempozyumu, “Edebiyatta dağ” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Alanya: 2013, s.329-335

9. Анадолы түріктерінін халык койылымдары мен ойын-сауыктары // “Хабаршы Вестник Bulletin”, 2 (148). Алматы: Казак университети, 2014, с.228-232

10. Azərbaycan və Anadolu uşaq oyunlarının tipologiyası // “Ümumtürk kontekstində Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 2014, s.307-330

11. Azərbaycan və Anadoluda toy mərasimi oyun və tamaşaları // “Journal of Qafqaz University-Philology and Pedagogy”, V2, №1, 2, Bakı: Qafqaz Universiteti, 2014, s.23-33

12. Azərbaycan və Anadoluda Xıdır bayramı oyun və tamaşalarının müqayisəsi və genetikası // “Poetika.izm” (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri), Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.357-362

**ТИПОЛОГИЯ НАРОДНЫХ ИГР И ПРЕДСТАВЛЕНИЙ (НА
ОСНОВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНАТОЛИЙСКИХ ПРИМЕРОВ)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация на тему «Типология народных игр и представлений (На основе азербайджанских и анатолийских примеров)» состоит из «Вступления» и трех глав - «Типологии детских игр», «Типологии сезонных и торжественных представлений и игр», «Типологической классификации и роли рифмовок в играх и представлениях», а также «Заключения» и «Библиографии».

Во «Вступлении» рассматриваются актуальность вопроса, предмет, цели и задачи исследования, научные инновации, теоретико-методологические основы, теоретическое и практическое значение исследования и апробация работы.

В первой главе диссертации «Типология детских игр» рассматриваются различные аспекты в шести разделах – в «Традиционных играх», «Повседневных развлечениях», «Архаические значимых играх», «Играх, возникших под влиянием религии», «Играх, являющихся продуктом социальной и политической истории», «Играх, для развития речи и физкультуры», в каждом из которых рассматриваются сходства и различия игр, имеющихся как в народных играх Азербайджана так и Анатолии. Кроме того, в качестве примера был сделан семантический анализ игр «Бановша» и «Кепенек».

Вторая глава включает в себя разделы «Сезонные игры», «Праздничные игры и представления», «Игры, связанные со свадебными церемониями», «Тайны», которые составляют «Типологию сезонных и торжественных игр и представлений».

Третью часть диссертации занимает «Типологическая классификация и роль рифмовок в играх и представлениях». В этой главе игры, на основе рифмовки, придуманные взрослыми и детьми, на тему пространства и времени были представлены перечнем примеров и разобраны под заголовками «Повседневные развлечения и игры» и «Сезонные игры-песни»

В разделе «Заключение» были обобщены научные соображения, исследования и выводы.

Различные вариации одних и тех же игр и представлений, их идейная схожесть, наличие большей общности, чем различий в азербайджанских и анатолийских играх, в свою очередь, является свидетельством общности нашего мышления, восприятия и мировоззрения как единого тюркского народа. А различия обосновываются подверганием обоих регионов под влияние различных этнических и политических групп в различные исторические периоды.

Maleyka Nizami Mammadova
THE TYPOLOGY OF FOLK GAMES AND SPECTACLES (BASED ON
THE AZERBAIJAN AND ANATOLIAN EXAMPLES)

SUMMARY

The thesis written on the subject of "The typology of folk games and spectacles" (based on the Azerbaijani and Anatolian examples) consists of three chapters which are "Introduction", "The typology of children games", "The typology of the games and spectacles associated with the season and ceremony", "The place and typological classification of nursery rhymes in a game and spectacle composition" and "Conclusion" and "References".

In the "Introduction" of the thesis there was explained the relevance of topic, the subject matter of the thesis, the goals and objectives of research, the subject learning degree, scientific innovations of the research, theoretical and methodological basics, theoretical and practical importance and reflected the matter's approbation.

Approaching from different aspects to the "Typology of children games" which is in the First Chapter of the thesis there were classified such as "Games related on traditions", "Daily entertainments", "Archaic meaningful games", "Games made under religion influence", "The games which are the product of socio-political history", "Games played in order of speech and physical education of children" under six chapters and there were explained the similarities and differences of similar games in Azerbaijan Anatolia. Also, for example, two of games were analyzed under the name "Semantic and sistematical analyze of Violet and Butterfly games".

The second chapter of the dissertation which is called "The typology of the games and spectacles associated with the season and ceremony" consists of four subtitles: "Seasonal games", "Holiday games and spectacles", "Mysteries", "The Games related to marriage ceremony". Nearly, each subtitle is classified separately under various headings.

The third chapter of the dissertation is composed of "The place and typological classification of nursery rhymes in a game and spectacle composition". In this chapter, nursery rhymes which are said according to place, time and subject in the games carried out by children and adults are classified under two basic headings which are "Daily entertaining nursery rhymes, "Ceremonial nursery rhymes" and various subtitles by giving examples.

In "Conclusion" the scientific consequences and judgments obtained during the research are summerized.

Combining of the games and spectacles played in Azerbaijan and Anatolia with mainly similar and common purpose, having more similarities than differences, also having various versions and variants of the same samples are the indicators of possessing the same thought and same point of view which is derived from the genetic codes of Turkish nations. As for the differences, they have been emerged by exposing the impact of the different ethnic and political groups in the various historical periods.

**AMEA-nın mətbəəsində çap olunub.
Sayı: 100 nüsxə.**

На правах рукописи

МАЛЕЙКА НИЗАМИ КЫЗЫ МАМЕДОВА

**ТИПОЛОГИЯ НАРОДНЫХ ИГР И ПРЕДСТАВЛЕНИЙ
(НА ОСНОВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНАТОЛИЙСКИХ
ПРИМЕРОВ)**

5719.01-Фольклористика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ - 2015